

Aurelija TAMOŠIŪNAITĖ

Raštingumo link: keli sociolingvistiniai XX a. pradžios lietuvių išėivių portretai

XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje pagausėjusi lietuvių emigracija į Šiaurės ir Pietų Ameriką pakeitė lietuvių valstiečio komunikacinius įpročius ir santykį su kalba: iki tol žodinės kultūros apsupty gyvenusiam lietuviui itin svarbūs pasidaro rašymo ir skaitymo gebėjimai, leidžiantys išlaikyti ryšius su artimaisiais gimtinėje ar emigracijoje. Laiškų rašymo kultūros paplitimas ir raštingumo augimas, ypač XIX ir XX amžių sandūroje, neretai suvokiami kaip vienas kitą papildę ir veikę procesai, pvz., David Vincent¹, kaip vieną iš pagrindinių veiksnių raštingumui plisti, nurodo Pasaulinės pašto sąjungos įkūrimą, leidusį laiškų rašymo kultūrai tapti visuotiniu reiškinium. Neatsitiktinai ir lietuvių valstiečio kultūroje laiškų rašymas labiau paplinta XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje². Suaktyvėjusį laiškų rašymą rodo, viena vertus, folklorinė šio laikotarpio medžiaga (t. y. dažnas laiško/gromatos vaizdinys)³, antra vertus, XIX amžiaus pabaigoje pasirodę ir išpopuliarėję (ypač išėivijoje) lietuviškų laiškų rašymo vadovai.

XX amžiaus pradžios lietuvių emigrantų (ar į emigraciją) rašytų laiškų analizė įgalina tyrėjus iš arčiau pažvelgti į iki šiol mažai

tirtas ar aptartas kasdienio lietuviško raštingumo (angl. *vernacular everyday literacy*) patirtis. Žemesnio socialinio sluoksnio lietuvių epistolinis palikimas iki šiol nesulaukė didesnio tyrėjų dėmesio⁴. Tačiau istorikų sociolingvistų ar kultūros istorikų tyrimai⁵ rodo, jog mažai raštingų autorių kalbos duomenys gali papildyti rašomosios kalbos istoriją naujais duomenimis, t. y. atskleisti skirtingų rašomosios kalbos registrų ir variantų raidą, jos santykį su raštingumu.

Šiuo straipsniu siekiama pateikti trijų lietuvių išėivių sociolingvistinius portretus. Pagrindinis straipsnio tikslas – aptarti XX amžiaus pirmojoje pusėje rašiusių lietuvių išėivių rašybos ir raštingumo santykį, t. y. pabandyti apibrėžti išėivių kasdienio raštingumo patirtis ir raidą. Straipsnyje rašybos aspektu analizuojami trijų išėivių – Prano Zykaus, Pranciškonos ir Juozapo Terbokų bei Igno Kupšio – penki laišakai⁶.

Lietuviškų laiškų rašymo kultūra ir emigracija

Laiško rašymas valstietiškoje lietuvių kultūroje gimė *sakytinės* ir *rašomosios* kul-

tūrų sankirtoje, jis visų pirma iškilo kaip kolektyvinė patirtis⁷. Per kolektyvinę patirtį atsiranda *laiško diktavimo* praktika, tiesioginis ryšys su raštu pirmiausia užmezgamas per sakinę formą, t. y. laiškai diktuojami, pasakojami kiek labiau ranką išlavinusiam kaimo šviesuoliui, kaimynui ar šeimos nariui⁸. Diktavimo, arba sakinės kalbos, įtaka lemia laiškų kompozicijos rituališkumą, kurį rodo pasikartojančių laiško pasisveikinimo, atsisveikinimo formulių vartoseną, plg. toliau analizuojamų autorių – Igno Kupšio ir Pranciškonos bei Juozapo Terbokų – laiškų pradžias:

(1) „*as Ignas Kupsis rasau kelis žodius/ lig sau milema drauga įjona paulauske/*“ (Kupšys 1933-11-12 1r)

Aš, Ignas Kupšys, rašau kelis žodžius lig savo mylimo draugo Jono Paulauskio.

(2) „*as proniczkona/ Ijr įjuzapas terbokas/ parasaw Kelita/ Zidelu pri/ Sawa milewses/ drawgis anuseles/ gelzinate/*“ (Terbokai 1911-07-12 1r)

Aš, Pranciškona, ir Juozapas Terbokas parašova keletą žodelių prie savo mieliausios draugės Anusėlės Gelžinaitės.

Daiva Markelis atkreipė dėmesį į tai, kad XX amžiaus pradžios lietuviškų laiškų *formulaika* labai panaši į lenkų imigrantų laiškų rašymo modelius⁹, kuriuos Thomas ir Znaniecki pavadino „nuolankumo laiškais“ (angl. *bowing letters*)¹⁰. Panašių laiškų pasisveikinimo ir atsisveikinimo formulių rasta ir kitomis kalbomis rašytų valstiečių laiškuose¹¹. Nuolat pasikartojančios formulės *ritualizuoja* laiško rašymo procesą, pasak Thomaso ir Znaniecki'o, laiškų rašymas tampa „ceremoniška socialine pareiga, o tradicinės, fiksuotos valstiečių laiškų formos parodo jų socialines funkcijas“¹².

Laiškai virto grandimi, jungiančia mažiau raštingus (neraštingus) tėvus ir jau pramokusius rašyti vaikus, o emigrantų bendruomenėje, pasak Markelis, jie atliko ir kalbos išsaugojimo funkciją¹³. XIX

amžiaus pabaigoje suaktyvėjus lietuvių emigracijai į JAV¹⁴, laiškai tapo vienintele emigrantų ir Lietuvoje likusios šeimos narių bendravimo priemone. Markelis teigimu, laiškų rašymas lietuvių emigrantų bendruomenėje atliko keletą funkcijų¹⁵. Visų pirma per laiškus buvo keičiamasi praktine informacija, ypač dažnai dalytasi žiniomis apie įsidarbinimo galimybes JAV, todėl neretai būtent laiškai paskatindavo kitus šeimos narius ar kaimynus emigruoti į JAV. Kaip teigia David Fainhauz, „emigranto kelionė į Ameriką dažnai prasidėdavo gimtajame kaime, skaitant laiškus iš Shenandoah ar Mount Carmel. Laiškai iš Amerikos buvo svarbus stimulus emigruoti į JAV“¹⁶. Kartu su laiškais emigrantai namiškiams siūsdavo piniginę paramą, taip pat pranešdavo apie svarbiausias savo gyvenimo akimirkas. Vis dėlto svarbiausia, pasak Markelis, laiškų rašymo priežastis – šeimos solidarumo užtvirtinimas. Todėl rašant laiškus autoriai ne tiek svarbos teikė laiškų turiniui, kiek laiško parašymo faktui, t. y. laiškais siekta išsaugoti šeimos ryšį¹⁷.

Laiškų rašymo svarbą rodo ir XIX–XX amžių sandūroje ėmę rasti lietuviškų laiškų rašymo vadovai. Nors pirmieji vadovai pasirodė Rytų Prūsijoje¹⁸, paskutiniu XIX amžiaus dešimtmečiu jie imti leisti ir JAV¹⁹. 1896 metais *Rankwedį gromatų raszymui*²⁰ Čikagoje išleido Antanas Olšauskas. Leidinys buvo gana populiarus: lietuvių bibliografijos duomenimis²¹, perleistas bent ketvirtą kartą (1893, 1901, 1903 ir 1905 metais). Be Olšausko, JAV laiškų rašymo vadovėlį 1909 metais išleido ir Juozas Laukys (Domininkas Keliaininkas)²². Skirtingai nei Olšauskas, Laukys savo knygele siekė patenkinti emigracijoje gyvenusių lietuvių poreikius, todėl tekstas vadove paraleliai pateikiamas ir anglų, ir lietuvių kalbomis. Iš JAV leistų laiškų vadovų paminėtina ir Pensilvanijoje 1911 metais Tomo Kri-

žanausko išleista knygelė *Rankvedis laiškamams rašyti*²³. Laiškų rašymo pavyzdžių, pamokymų galima aptikti ir kai kuriuose XX amžiaus pradžios praktiniuose rašto mokymo vadovėliuose, pavyzdžiui, Vusteryje išleistame Mykolo Paltanavičiaus 1909 metų rašto vadovėlyje²⁴.

Laiškų rašymo vadovų įtaka paprastų žmonių laiškų rašybai nėra specialiai tirta, tačiau ankstesni straipsnio autorės tyrimai rodo, kad jos beveik nebūta, t. y. skiriasi laiškų rašymo vadovuose pateiktų tekstų komponavimo struktūra, laiškų vadovuose neatsispindi ritualizuotos „nuolankumo laiškų“ formulės²⁵. Menka laiškų rašymo vadovų įtaka paprastų žmonių rašybai taip pat aptinkama, pavyzdžiui, suomių²⁶, vokiečių emigrantų²⁷ ar olandų²⁸ laiškų tyrimuose. Rutten ir van der Wal²⁹ atsargiai spėja, kad laiškuose dažnai pasikartojančios formulės (frazologija) greičiausiai perimtos iš šnekamosios kalbos. Apskritai šnekamosios ir rašomosios kalbos ribos XX amžiaus pirmosios pusės emigrantų (ir ne tik) laiškuose dažnai sunkiai nubrėžiamos. Neatsitiktinai kalbos registų tyrimų modeliuose³⁰ laiškai dažnai priskiriami tai rašomosios kalbos žanrų grupei, kuri artimiausia šnekamajai kalbai³¹. Todėl tiriant laiškus itin svarbus raštingumo aspektas, nes kaip tik jis leidžia bent apytikriai nuskaidyti šnekamosios ir rašomosios kalbos santykį, išvelgti autoriaus rašymo intencijas.

Funkcinis raštingumas

Paskutiniaisiais dešimtmečiais išpopuliarėjus *Naujojo raštingumo studijų* (*New Literacy Studies*) kryptiai, raštingumas vis dažniau siejamas ne tiek su mokykla ir švietimu (kaip buvo įprasta *tradicinio raštingumo* atstovų darbuose), kiek apskritai su raštingumo veiklomis ir jų pritaikymu kasdieniame gyvenime, siekiant patenkinti

ti tam tikras (reikalingiausias) socialines funkcijas visuomenėje³², t. y. pabrėžiamas funkcinis raštingumo aspektas. David Barton ir Mary Hamilton³³ į raštingumą žvelgia kaip į veiklas (angl. *literacy practices*), kurios per skaitymą ir rašymą ne tik padeda formuoti socialines struktūras, bet ir yra jų formuojamos, todėl skirtingos raštingumo veiklos ir jų poreikis siejamas su skirtingomis žmogaus gyvenimo sferomis (darbu, namais, buitimi, mokykla)³⁴.

Funkcinio raštingumo ar raštingumo kaip socialinės veiklos samprata ypač svarbi analizuojant ne tokių įgudusių rašyti autorių tekstus. Pasak Jano Blommaerto³⁵, rašymą (kaip procesą) reikėtų įsivaizduoti kaip vieną iš sudedamųjų sociolingvistinio repertuaro, kurį sudaro „įvairių komunikacinių resursų, žinių apie jų funkcijas ir vartosenos sąlygas visuma“³⁶, dalių. Viena vertus, raštingumo ir rašymo, kaip proceso, negalima tirti atsiribojus nuo socialinio, kultūrinio, istorinio ir politinio konteksto³⁷, t. y. raštingumo ir rašymo samprata nėra statiška, ji kinta ir priklauso nuo istorinio laiko, socialinių, kultūrinių, politinių pokyčių ir raidos, todėl ir raštingumo patirtys skirtingose visuomenėse netapačios. Antra vertus, pastarojo meto sociolingvistų tyrimai rodo: esama tam tikrų kasdienio rašymo patirtims būdingų bendrybių, įgalinančių apibendrintai kalbėti apie *liaudiškąjį raštingumą* (angl. *grassroots literacy*³⁸), t. y. apie neelitines rašymo formas. Blommaert³⁹ pabrėžia, kad *liaudiškajam raštingumui*, be kitų bruožų, ypač būdinga *heterografija*, t. y. varijuojanti rašyba, neretai atspindinti rašančiojo tarmės bruožus, nesisteminga skyryba, didžiųjų ir mažųjų raidžių rašyba, taisymai ir braukymai, rodantys, kad autorius nežino kalbinių ir stilistinių taisyklių, ir kt.⁴⁰

Tai, kad paprastų ar ne tokių raštingų žmonių rašomajai kalbai būdinga heterografija, yra atkreipę dėmesį ir kiti tyrėjai⁴¹.

Antra vertus, nors žemiausio socialinio sluoksnio ar ne tokių raštingų žmonių rašomajai kalbai būdingas rašybos variantiškumas, nepastovumas, tačiau, kaip teigia Vandenburgas⁴², kiekvienas rašantysis dažnai esti susikūręs savą, gana dėsningą rašybos sistemą.

Kaip rodo ankstesni straipsnio autorės tyrimai, taip pat kitų istorinės sociolingvistikos srityje dirbančių tyrėjų studijos⁴³, rašančiojo santykį su rašto kultūra, arba raštingumu, provizoriškai atspindi tam tikri formalieji rašybos bruožai: skyrybos ženklų vartoseną, teksto komponavimas, žodžių ribų skyrimas, didžiųjų ir mažųjų raidžių vartoseną, diakritinių raidžių vartoseną, morfologinę ir fonetinę rašybą⁴⁴. Minėtųjų rašybos bruožų variantiškumas, viena vertus, rodo *liaudiškojo raštingumo* apraiškas, antra vertus, šių bruožų analizė bent iš dalies padeda rekonstruoti rašybos ir raštingumo santykį. Ji ir bus pasitelkiama toliau aptariant trijų lietuvių išseivų laiškų rašybą.

Individualizuota rašymo patirtis: Pranas Zykus

Pranas Zykus (1874–1944) – knygnešys, daraktorius, kilęs iš Gegužinio kaimo (dab. Kaišiadorių rajonas)⁴⁵. *LKD* duomenimis, Zykus spaudą platinė giminės apylinkėse – Kruonio, Jiezno, Žiežmarių valsčiuose. Nuo 1892 iki 1904 metų (spaudos draudimo pabaigos) slapta mokė vaikus ir suaugusiuosius Gegužinio ir Pečiauskų kaimuose. Už lietuviškos spaudos ir atsišaukimų platinimą buvo persekiojamas, todėl išvyko į JAV. Būtent iš egzilio ir rašyti čia analizuojami du Zykaus laiškai: vienas – 1910 metų lapkričio 14 dieną, kitas po ketverių metų – 1914 metų kovo 15 dieną. Laiškuose, adresuotuose Jonui Basanavičiui, Zykus prašo adresato išsiaiškinti, dėl kokių

kaltinimų jis persekiojamas, ir pranešti, ar gali grįžti į tėvynę. Atrodo, apie savo bylą Zykus Basanavičiui buvo užsiminęs šiam dar lankantis Amerikoje. Laiškai rašyti iš Farmingtono miestelio (Vakarų Virdžinijos) į Vilnių.

Grįžęs į Lietuvą (greičiausiai po Pirmojo pasaulinio karo) iki mirties Zykus gyveno Bačkininkėliuose (Prienuj rajone, netoli Pakuonio), palaidotas Pakuonio kapinėse. Tai, kad Zykus daraktorė spaudos draudimo metais, rodo, jog pats neblogai pramoko rašyti ir skaityti. Tačiau šaltiniai apie Zykaus išsilavinimą nieko neužsimena.

Prano Zykaus laiškų rašybos bruožai

Pranas Zykus buvo įgudęs rašyti: var-tojo skyrybos ženklus (tašką, kablelį, dvitaškį, šauktuką), tekstą skaidė į sakinius. Neblogus rašymo įgūdžius rodo ir raidžių brėžimo tvirtumas ir greitis. Zykus neblogoi skyrė žodžių ribas: priešdėlius rašė kartu su pagrindiniais žodžiais, pvz., *iszvargusi* ‘išvargusi’ 1910-11-14 ir, *užtikrinimu* 1914-03-15 ir (bet pgl. *už vajsei* ~ užvaisiai ‘vaisiai’ 1910-11-14 ir), o prielinksnius atskirai nuo vardažodžių ir įvardžių, pvz., *isz kuriu* ‘iš kurių’ 1910-11-14 ir, *nog jo* ‘nuog jo’ 1910-11-14 ir, *per Agentą* ‘per agentą’ 1910-11-14 ir (bet pgl. *iszto* ‘iš to’ 1910-11-14 ir).

Didžiąja raide Zykus pradėjo sakinius, taip pat rašė tikrinius daiktavardžius, pvz., *Amerikoje* 1914-03-15 ir, *Basanaviczeu* ~ Basanavičiau 1910-11-14 ir, *Lietuvoje* 1914-03-15 ir; įstaigų pavadinimus, pvz., *Vilneus Žandarmerskoje Kancelarijoje* ~ Vilniaus žandarmerijos kanceliarijoje 1910-11-14 ir; mėnesių pavadinimus, pvz., *Balandzio* ‘balandžio’ 1910-11-14 ir, *Vasario* ‘vasario’ 1910-11-14 ir. Iš didžiosios raidės Zykus rašė kreipinius, pvz., *Gerbemasai* ‘gerbia-

masai' 1910-11-14 ir (2x), 1914-03-15 ir, *Ta-
mistai* 1910-11-14 ir, 1914-03-15 ir, stilistiškai
ir bendrinius daiktavardžius, pvz., *Tievi-
nia* 'tėvynę' 1910-11-14 ir, 1910-11-14 iv (3x),
Valdze 'valdžia' 1910-11-14 iv, *Vilnecziu*
'vilniečių' 1910-11-14 iv. Nuosekli didžiųjų
ir mažųjų raidžių rašyba, ypač stilistinė
didžiųjų raidžių vartoseną, rodo autorių
pažinėjus bendrąsias laiško ir rašybos
etiketo taisykles. Vadinas, rašymo veikla
Zykui nebuvo visai svetima. Galima spėti,
kad tam įtakos turėjo jo kaip knygnešio ir
daraktoriaus įdirbis.

Zyklus stengėsi vadovautis morfemine
rašyba, pvz., *apdraustamē* 'apdraustame'
1910-11-14 ir, *dirbtu* 'dirbtų' 1910-11-14 iv,
nesulaukdamas 1914-03-15 ir, *užtikrinimu*
1914-03-15 ir, nors retkarčiais prasprūda-
vo ir fonetiškai užrašytų leksemų, pvz., *ne-
geišče* 'negeisčiau' 1914-03-15 ir.

Orientaciją į morfeminę rašybą rodo
ir Zykaus užrašytos hiperformos, pvz.,
nuveigti 'nuveikti' 1910-11-14 iv, *užvilgta*
'užvilktą' 1910-11-14 iv, *užvilgti* 'užvilkti'
1910-11-14 iv, ypač priešdėlio ir šaknies san-
dūrose ne visai tiksliai (t. y. pusiau mor-
fologiškai, pusiau fonetiškai) užrašytos
garsų [t] ir [s] samplaikos, pvz., *atcakima*
'atsakymą' 1910-11-14 ir, *atciekti* ~ *atsiekti*
'pasiekti' 1910-11-14 iv (2x), *neatcakis* 'neat-
sakys' 1910-11-14 ir. Norą rašyti morfologiškai
rodo pavyzdžiuose dėsningai žymėta
priešdėlio *at-* rašyba, tačiau po to einantis
priebalsis [s] užrašytas fonetiškai, t. y. taip,
kaip girdima garsų samplaika ([c]). Pana-
šiu principu Zyklus žymėjo ir afrikatą [č'],
plg. *atcziau* 'ačiū' 1910-11-14 ir, *petcziau* 'pečių'
1910-11-14 ir, *viltcze* ~ *vilčia* 'viltimi' 1910-
11-14 iv, nors esama ir kitokių [č'] žymėjimo
būdų. Hiperformų kūrimas rodo, kad
Zyklus bandė orientuotis į bendrinės kal-
bos (toliau – bk) rašybą, tačiau ne visas bk
rašybos normas buvo tiksliai perpratus.

Zyklus visai nevartojo nosinių grafemų
<ą>, <ę>, <į>, <ų>, ilgasias balses žyminčių

raidžių <ė> ir <ū>. Antra vertus, 1910 ir 1914
metais Zyklus nevartojo tradicinei rašybai
įprastų grafemų <ł> ir <w>, garsus [l], [l'] ir
[v], [v'] žymėjo raidėmis <l> ir <v>.

Dvejopai Zyklus žymėjo dvigarsius [ai]
ir [ei], t. y. vartoti tiek tradicinei rašybai
būdingi digrafai <aj>, <ej>, tiek bk <ai>
ir <ei>, plg., *dirvonaj* 'dirvonai' 1910-11-14
iv, *labaj* 'labai' 1910-11-14 ir, iv ir *Darbai*
1914-03-15 ir, *laikas* 1914-03-15 ir, *jej* 'jei'
1914-03-15 ir, *nerejke* 'nereikia' 1910-11-14 iv
ir *reikalus* 1914-03-15 ir, *teismas* 1910-11-14
ir. Chronologiškai <aj>, <ej> ir <ai>, <ei>
santykis Zykaus laiškuose kito. 1910 metų
laiške vyrauja <aj> rašyba, tačiau 1914
metų laiške <aj> parašytas vos keletą kar-
tų, aiškiai vyrauja <ai>. Tiek 1910, tiek 1914
metų laiške daug dažniau Zyklus vartojo
digrafą <ei>, tačiau chronologiškai <ej> ir
<ei> santykis taip pat kito: 1914 metais pa-
vartoti tik du <ej> atvejai. Vadinas, Zyklus
1910 ir 1914 metais jau pamažu pereidinėjo
nuo tradicinės prie bk rašybos normų.

Afrikatą [č, č'] Zyklus dažniausiai žy-
mėjo tradicinei rašybai būdingu digrafu
<cz>, pvz., *ypacz* 'ypač' 1910-11-14 iv, *svec-
zei* 'svečiai' 1910-11-14 ir. Keletą kartų af-
rikata pažymėta junginiu <tcz>: *atcziau*
'ačiū' 1910-11-14 ir, *galetcze* 'galėčiau' 1914-
03-15 ir, *malonetcze* 'malonėčiau' 1914-03-
15 ir. Matyt, čia Zyklus bandė taikyti mor-
fologinės rašybos taisykles (*galēt+čiau*,
malonēt+čiau). Be <cz>, Zyklus [č, č'] keletą
kartų pažymėjo raidėmis <č> (*pargrišče*
1910-11-14 iv, *Valsčeus* 'valsčiaus' 1910-11-14
iv) ir <č̇> (*negeišče* 1914-03-15 ir, *Siunčiu*
1914-03-15 ir). Tad digrafą <cz> Zyklus rašė
visose pozicijose, išskyrus garsų [š'] ir [č']
sandūras. Čia, kaip rodo pavyzdžiai, jis
linko rašyti <č> (1910 metų laiške) arba <č̇>
(1914 metų laiške).

Digrafu <ie> Zyklus buvo linkęs žymė-
ti ne tik dvigarsį [ie], bet ir balsį [e:], pvz.,
pradieta 'pradėtą' 1910-11-14 iv, *siejo* 'sėjo'
1910-11-14 ir, *Tievinen* ~ *tėvynen* 'į tėvynę'

1910-11-14 ir. Leksema *tėvynė* gana dėsnin-
gai rašyta su <ie>. Chronologiškai <ie> [e:]
dažniau rašyta ankstesniame 1910 metų
laiške, o vėlesniame 1914 metų pavartota
tik vieną kartą. Tokią „žemaitišką“ <ie>
[e:] Zykaus rašybą reikėtų sieti su tradic-
inės religinių raštų rašybos įtaka. Jurgitos
Venckienės teigimu, maldaknygėse vak. a.
balsio [e:] žymėjimas (<ie>, <e>, <è>) vari-
javo iki maždaug 1893 metų, o ankstyviau-
siems *Aukso altoriaus* leidimams (1885
ir 1887 metų) ypač būdingos lytys su [ie]
<ie>⁴⁶. Gali būti, kad būtent tokios rašy-
bos veikiamas Zykus garsą [e:] ir žymėjo
<ie>. 1874 metais gimęs Zykus lietuviškai
rašyti ir skaityti turėjo mokytis iš dar
tradicine rašyba parengtų tekstų, antra
vertus, senesnio leidimo maldaknyges ar
kitus spaudinius Zykus galėjo vartoti da-
ractoriaudamas.

Zykus garso [i] ilgumą retkarčiais žy-
mėjo grafema <y>, tačiau labai nedėsnin-
gai, pvz., *Yczu ~ Yčui* 1910-11-14 ir, *ypacz*
'ypač' 1910-11-14 iv, *Zykus* 1910-11-14 ir, iv
(3x), 1914-03-15 ir. Daug dažniau ilgąjį [i]
Zykus rašė <i>, pvz., *dalikus* 'dalykus' 1914-
03-15 ir, *redibe* 'rėdybė' 1910-11-14 iv, *sikiu*
'sykiu' 1914-03-15 ir. Nors <y> vartoseną [i]
žymėti labai nenuosekli, ją reikia neabejo-
tinai sieti su stiprėjančia bk įtaka.

Išskirtinė Prano Zykaus rašybos ypa-
tybė – virš <m> žymėti horizontalūs
brūkšneliai, pvz., *apdraustamē* 'apdraus-
tame' 1910-11-14 ir, *jum̄s* 'jums' 1910-11-14
ir, *varitumē̄* 'varytumėme' 1910-11-14
iv, *žmonē̄ms* 'žmonėms' 1910-11-14 iv (2x).
Atrodo, jog Zykus <m̄> linko rašyti galū-
nėse, ypač vardažodžių ir įvardžių dat. pl.
Įprotį žymėti brūkšnelį virš <m> Zykus
turbūt perėmė iš rusų rankraščių rašybos.
Greitraščiu rusiškai ant vokų užrašyti
adresai rodo, kad šia kalba jis rašyti mo-
kėjo gerai.

Garsus [š] ir [š'] Zykus žymėjo trejo-
pai – <sz> , <ś> ir <š>. Dažniausiai [š] ir

[š'] žymėti Zykus rinkosi tradicinės rašy-
bos digrafą <sz>, pvz., *pargrisziu* 'pargri-
šiu' 1910-11-14 iv, *szaltas* 'šaltas' 1914-03-15
ir, *szilumos* 'šilumos' 1914-03-15 ir. Kiek
rečiau [š] ir [š'] Zykus žymėjo <š>: *laiskai*
1914-03-15 ir, *nepamirškite* 1914-03-15 ir, *Vi-
leišio* 1914-03-15 ir.

Garsus [ž] ir [ž'] Pranas Zykus dėsnin-
gai žymėjo grafema <ž>, pvz., *amžiuje* 1910-11-
14 ir, *dažnai* 1914-03-15 ir, *žmogu* 'žmogų'
1910-11-14 ir. Zykus 1910 metais garsus [ž] ir
[ž'] ne tik žymėjo diakritine grafema, bet
ir buvo perėmęs bk kodifikuotą diakritinį
ženklą <˘>.

Komponuodamas laiško tekstą, Zykus
stengėsi išlaikyti atstumą tarp savęs ir adre-
sato (į tai orientuoja pagarbūs kreipiniai,
oficialiesnio pobūdžio laiškų turinys). Zy-
kaus laiskams nebūdingos ir anksčiau mi-
nėtos „nuolankumo laiškų“ formulės. Tad
tiek formalieji rašybos bruožai, tiek teksto
komponavimo strategijos rodo, kad rašy-
mas šiam autoriui nebuvo svetima veikla.
Žinoma, grįžęs iš emigracijos Zykus ben-
dradarbiavo spaudoje, rinko ir užrašinėjo
lietuvių liaudies dainas⁴⁷. Zykaus laiškų
rašybos analizė rodo, kad jo raštingumo
patirtis formavo to meto spauda (stip-
rėjanti bendrinės rašomosios kalbos įtaka,
tolydžio chronologiškai išaugusi bk grafe-
mų ir digrafų vartoseną) ir maldaknygių (į
tai orientuoja tradicinės rašybos bruožai)
kalba ir rašybos modeliai. Sociolingvisti-
niam Zykaus repertuarui priklausė ir rusų
kalba. Tam tikrus rašymo rusų kalba įpro-
čius (brūkšnelio virš <m> rašybą) Zykus
buvo pritaikęs ir rašydamas lietuviškai.

Kolektyvinio rašymo patirtys: Pranciškona ir Juozapas Terbokai

Pranciškonos ir Juozapo Terbokų 1911 ir
1913 metais rašyti laiška adresuoti drau-

gei Anei Gelžinaitei (Ramanauskienei) į Čikagą. Abu laiškus rašė vieno žmogaus ranka, nors esama kai kurių rašybos skirtumų (pvz., 1911 m. laiške [š, š'] žymėti <s>, o 1913 m. laiške vartotas digrafas <sz>). Tačiau antrasis laiškas rašytas po dvejų metų, per tą laiką kai kurios rašybos ypatybės galėjo ir pakisti. Kuris iš abiejų Terbokų rašė laiškus, sunku nustatyti, nes daugiau rašto pavyzdžių neturima, taip pat negalima atmesti ir rašyti galėjusio trečio žmogaus.

Duomenys apie Pranciškoną ir Juozapą Terbokus skurdūs. *Lietuvių pavardžių žodyne*⁴⁸ pavardė *Terbokas* visai neregistruota. Iš panašios darybos pavardžių (*Tereba*, *Terebas*, *Tarabas*, *Tarbūnas*) visos aptinkamos tik Aukštaitijoje⁴⁹. Tačiau laiško tarmės ypatybės (regresyvinė asimiliacija, veiksmazodžių dviskaita, kirčiuotose galūnėse išlaikyti [ɛn] (po minkštojo priebalsio, resp. bk [a-]<*ą) ir [un] (resp. bk [u-]<*ų) rodytų Terbokus kilus iš dounininkų (šiaurės žemaičių) teritorijos, greičiausiai nuo Telšių. Žinoma, kad Terbokai 1911 ir 1913 metais gyveno Našua miestelyje, Niu Hampširo valstijoje. Jų gimimo datos ir išsilavinimas nežinomas. Rašysenos bruožai rodo, kad laiško rašytoja(s) turėtų būti gimęs(-usi) prieš 1895-uosius, galbūt apie 1880–1890 metus.

Pranciškonos ir Juozapo Terbokų laiškų rašybos bruožai

Kaip ir būdinga mažiau raštingų žmonių rašybai, Terbokai visai nevartojo skyrybos ženklų. Taškas pavartotas tik vieną kartą pirmajame laiške, žymint *metų* sutrumpinimą (*m.*). Jokie kiti skyrybos ženklai nerašyti.

Nelabai gerai skiriamos ir žodžių ribos. Priešdėliai neretai rašomi atskirai nuo veiksmazodžių (*is Wazewa* 'išvažiavo' 1911-07-12 2r (2x), o prielinksniai – kartu

su daiktavardžiais (*iamerika* 'į Ameriką' 1913-04-27 1v, *nupona* 'nuo pono' 1911-07-12 1v, 1911-07-12 2v, 1913-04-27 1r, bet plg. *nupona* 1913-04-27 1v). Neretai žodžiai rašomi taip, kaip tariami, t. y. nesivadovauta morfologine rašyba, galbūt jos nė nežinota, pvz., *acittrawkte* 'atsitraukti' 1913-04-27 2r, *bederpte* 'bedirbti' 1913-04-27 2v, *usiderps* 'užsidirbs' 1913-04-27 1v.

Varijuoja ir tų pat žodžių rašyba, pvz., *drawgīs* 1911-07-12 1r ir *drawges* 1913-04-27 1r 'draugės', *proncizkona* 1911-07-12 1r ir *pronciskona* 1911-07-12 2v ~ Pranciškona.

Labai nenuosekliai žymėtos didžiosios raidės. Tikriniai daiktavardžiai kartais rašyti mažąja raide (*loksus* ~ Lukšius 1911-07-12 2r, *terbokas* ~ Terbokas 1911-07-12 1r), kartais didžiąja (*Terbokaj* 1913-04-27 1r, *Wiktoreij* ~ Viktorija 1911-07-12 1v). Iš didžiosios raidės neretai rašyti ir bendriniai žodžiai, pvz., prasidedantys <S> (*Sakow* 'sakova' 1913-04-27 2v), <W> (*Waijkins* 'vaikinas' 1911-07-12 1v) ar <Z> (*Zmones* 'žmonės' 1913-04-27 2v).

Dvibalsių [ai] ir [ei] rašyba Terbokų laiškuose taip pat įvairuoja. [ai] telšiškiai žymėjo dvejopai: <aj>⁵⁰ (pvz., *geraj* 'gerai' 1913-04-27 1v, *labaj* 'labai' 1911-07-12 2r, 2v) arba <ay> (pvz., *geray* 'gerai' 1913-04-27 2v, *labay* 'labai' 1913-04-27 2r). [ei] Terbokai žymėjo trejopai: <ej> (pvz., *eijna* 'eina' 1913-04-27 1v, 2r, *Sweijki* 'sveiki' 1913-04-27 1v), <ey> (pvz., *pawardey* 'pavardei' 1911-07-12 1v, *reyki* 'reikia' 1913-04-27 2r) arba <ei> (pvz., *anuselei* ~ Anusėlei 1911-07-12 1r, *inegreita* 'ir ne greitai' 1911-07-12 2v).

[ai] ir [ei] rašybos variantai rodo, kad Terbokai orientavosi į XIX amžiaus rašybą ir dvibalsius linko žymėti digrafais <aj> ir <ay>, <ej> ir <ey>. <aj> ir <ay>, <ej> ir <ey> variantiškumas greičiausiai atsirado kai kur pamiršus pažymėti tašką virš <y>, plg. tų pat leksemų rašybą: *labaj* 1911-07-12 2v ir *labay* 1913-04-27 2r, *layme* 1913-04-27 1r ir *lajmu* 1911-07-12 1v (žr. 1 ir 2 paveikslus).

Raidę <y> ar dažniau žymėtą <y> su tašku (čia: <lj>) Terbokai traktavo kaip <j>, t. y. tiek didžiosios <J>, tiek mažosios <j> rašybą Terbokai interpretavo kaip <y> su tašku. <y> su tašku, be Terbokų, taip pat brėžė ir kretingiškis Ignas Kupšys (žr. toliau).

1 paveikslas. <y> su tašku Terbokų laiške, 1911-07-12 iv

2 paveikslas. <y> Terbokų laiške, 1913-04-27 ir

Skirtingai nei Zykus, rašęs panašiu metu, Terbokai digrafais <aw> ir <ew> žymėjo dvibalsį [au] ir [ʰau]: *drawges* 'draugės' 1913-04-27 ir, *saw* 'sau' 1913-04-27 2v, *mazew* 'mažiau' 1913-04-27 2v, *milewses* 'miliausios' 1911-07-12 ir, 1913-04-27 ir. Nors digrafas <aw> pasaulietiniuose ir religiniuose spaudiniuose [au] žymėti nevartotas bene nuo XIX amžiaus vidurio, jo rašyba ir kitų autorių laiškuose⁵¹ rodo, kad šio digrafo vartoseną mažiau raštingų žmonių rankraščiuose XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje dar buvo gyva.

Garsams [č] ir [čʰ] žymėti Terbokai vartojo raidę <c>: *gecius* ~ Gečius 1913-04-27 2r, *Ziciu* ~ žyciju 'linkiu' 1911-07-12 2v. <č> ar digrafas <cz> Terbokų laiške nevartotas. Vadinas, tradicine rašyba Terbokai nesivadovavo, tačiau diakritikas virš <c> jiems buvo nesvarbus.

Garsus [š] ir [šʰ] Terbokai dažniausiai žymėjo grafema <s>: *as* 'aš' 1911-07-12 ir, 2v (2x), *atrasik* 'atrašyk' 1913-04-27 2v, *Snek* 'šneka' 1913-04-27 2v. Porą kartų [š, šʰ] pažymėti ir digrafu <sz>: *asz* 'aš' 1913-04-27 ir, 2r, *isz* 'iš' 1913-04-27 2r. Visi <sz> pavartojimo atvejai vėlesniame laiške. Tame pat laiške vieną kartą pavartota ir raidė <š>: *iš* 1913-04-27 iv. <s> vartoseną garsams [s, sʰ]

ir [š, šʰ] žymėti rodo, kad grafiškai Terbokai šių garsų ankstyvajame laiške neskyrė. 1913 metų laiške sporadiškai pavartoti <sz> ir <š> rodo: grafinį skirtumą Terbokai, matyt, jau jautė, tačiau sistemos neįvaldė.

Terbokai garsams [v] ir [vʰ] žymėti vartojo grafemą <w>, pvz., *gawa* 'gavo' 1913-04-27 2v, *giwen* 'gyvena' 1913-04-27 2v, *wisas* 'visas' 1911-07-12 iv, 1913-04-27 iv, 2v. Raidės <v> Terbokai nevartojo, nesiorientavo į bk rašybą, išlaikė tradicinės rašybos bruožus.

Garsams [ž, žʰ] žymėti Terbokai rašė grafemą <z>: *Zadi* 'žadi' 1913-04-27 iv, *Zmones* 'žmonės' 1913-04-27 2v. <z> taip pat vartota ir [z, zʰ] žymėti, pvz., *ijuzapas* 1911-07-12 ir, *Iuzapas* 1913-04-27 ir ~ Juozapas. Diakritikas, kaip ir [č, čʰ] atveju, Terbokams buvo nesvarbus.

Skirtingai nei Zykus, Terbokai abu laiškus rašė Čikagoje gyvenusiai draugei. Artimą tarpusavio ryšį rodo vartojamos kreipinių formos, į kasdienį gyvenimą, buitį orientuotas laišku turinys. Terbokų laiškam būdingas rituališkumas, t. y. nemažą teksto kompozicijos dalį sudaro laišku pasisveikinimo, dėkojimo, palinkėjimo formulės, pavyzdžiui:

(3) „*asz Pronciskona ir Iuzapas/ Terbokaij Parasow/ kelita Zodeliu pri/ Sawa milewses drawges/ anuseles gelzinaijtes/ dabar wedo abodo/ adowdaw geras dienas/ tamistaj anusele/ i Ziciew wisokiu laymu/ ilosku nupona diewa/ kad dievas Suteijkto/ geresne layme wisus darbuse/ tamstu // dabar Wedo Padekawoew/ uz grometa kuren/ nu tamistu aptureiew/ ir uz wisas nawinas/ kures wedom apresey*“ (Terbokai 1913-04-27 ir-iv).

Aš, Pranciškona, ir Juozapas Terbokai parašova keletą žodelių prie savo miiliausios draugės Anusėlės Gelžinaitės. Dabar vedu abudu aduodava geras dienas tamstai, Anusėle, ir žycijava visokių laimų ir loskų nuo pono Dievo, kad Dievas suteiktų geresnę laimę visuose darbuose tamstų. Dabar

vedu padėkavojava už grometą, kurią nuo tamistų apturėjova ir už visas navynas, kurias vedum aprašei.

Kita išskirtinė Terbokų laiškų ypatybė – laiškų polifoniškumas, kurį nulėmė kolektyvinė laiškų rašymo praktika, t. y. laiškuose nuosekliai vartojamos žemaičių dviskaitos formos rodo, kad laiške „kalbama“ ne vieno, individualaus asmens, o dviejų rašančių (galbūt – diktuojančių) asmenų vardu. Laiškų daugiabalsiškumas dar ryškesnis 1911 metų laiško pabaigoje, kai į adresatę kreipiasi iki tol laiške neminėtas trečiasis „rašantysis“ Motiejus Vainauskis:

(4) „**Dabar as matewus/ Watjnowskis/ adowdu geras/ denas tamistaj/ anusele i Ziciu/ Wisokiu losku/ nupona diewa/ dabar as proniciskona/ terbate prasaw/ labaij pakarnej/ kad atrasitumi/ mon grometa/ kad astamistaj/ inegreita terasew**“ (Terbokai 1911-07-12 2v).

Dabar aš, Motiejus Vainauskis, a[ti]duodu geras dienas tamistai, Anusėle, ir žyčiu visokių loskų nuo pono Dievo. Dabar aš, Pranciškona Terbaitė, prašau labaij pakarniai, kad atrašytum[ei] man grometą, kad aš tamistai ir negreitai terašiau.

Šios ištraukos dar kartą rodo, kad laiškų rašymo praktika daugeliui emigrantų buvo kolektyvinė, bendra, neindividualizuota patirtis, ypač tiems, kuriems rašymas nebuvo įprasta veikla. Antra vertus, pasikartojančios frazės („dabar aš...“) čia aiškiai parodo „nuolankumo laiškam“ būdingą rituališkumą ir ceremoniškumą⁵².

Terbokų rašymo heterografiškumas, t. y. nevertoti skyrybos ženklai, varijuojanti vienodų žodžių rašyba, nenuosekli didžiųjų ir mažųjų raidžių vartosena, kliovimasis fonetine rašyba, taip pat kompozicijos rituališkumas leidžia Terbokų laiškus laikyti tipiškais *liaudiškojo raštingumo* pavyzdžiais.

Emigracijos suformuotos rašymo patirtys: Ignas Kupšys

Analizuojamas Igno Kupšio laiškas rašytas 1933 metų gruodžio 11 dieną iš Mondsvilio miestelio, Vakarų Virdžinijos, draugui Jonui Paulauskui į Teilor Springso miestelį Iliojaus valstijoje.

Ignas Kupšys (1878–1969) buvo kilęs iš Kretingos apylinkių⁵³. Kada tiksliai kretingiškis atvyko į JAV, nežinoma. Tačiau 1918 metais jis jau įregistruotas Pirmojo pasaulinio karo šauktinių registruose⁵⁴. 1920 metų surašymo duomenimis, Ignas Kupšys gyveno Teilor Springse ir dirbo kasyklose⁵⁵. Kada tiksliai Kupšys išvyko dirbti į kasyklas Vakarų Virdžinijoje, nežinoma. Čia Kupšys išgyveno iki pat mirties 1969 metais⁵⁶.

1920 metų surašymo duomenimis, Kupšys mokėjo skaityti ir rašyti, buvo pramokęs ir angliškai. Turinio atžvilgiu Kupšio laiškas įdomus tuo, kad jame atsiskleidžia JAV Didžiosios depresijos laikotarpio angliakasių kasdienybė: kasyklų uždarymas, nedarbas, angliakasių likimai.

Igno Kupšio laiškų rašybos bruožai

Ignas Kupšys rašyti greičiausiai buvo pramokęs JAV. Į tai orientuoja, pavyzdžiui, grafemos <3> (su nuleistine) vartosena, būdinga ir kitų Amerikos lietuvių rašomajai kalbai⁵⁷. Tačiau labai įgudęs rašyti (bent lietuviškai) Kupšys nebuvo: tekstas neskaidytas į sakinius, kaip ir Terbokų laiškuose, beveik nevertoti skyrybos ženklai. Tašką Kupšys porą kartų pažymėjo tik užrašydamas adresą.

Ne visada tiksliai skirtos ir žodžių ribos. Priešdėlius *nuo, su, už* Kupšys dažnai linko rašyti atskirai, ne su veiksmoždziais, pavyzdžiui, *nu eie* ‘nuėjo’ 1933-12-11 iv (bet

plg. *nuēi* 'nuėjo' 1v), *su deie* 'sudėjo' 1933-12-11 1r (2x), *us dare* 'uždarė' 1933-12-11 1r. Matyt, Kupšys priešdėlių ir prielinksnių rašybos nesuvaikė.

Didžiųjų ir mažųjų raidžių rašybos skyrimas Kupšio laiške taip pat nenuoseklus. Dėsningiau didžiąja raide Kupšys rašė savo vardą ir pavardę, pvz., *Ignas Kupsis* ~ Ignas Kupšys 1933-12-11 1r, *Kupsis* ~ Kupšys 1933-12-11 1v, leksemą *Dievas* (*Dieuo* 'Dievu' 1933-12-11 1v). Kitų tikrinių daiktavardžių rašyba įvairi, pvz., *įjona paulauske* ~ Jono Paulauskio 1933-12-11 1r, *moundsuille* ~ Moundsville 1933-12-11 1r, 1v, bet plg. *Wencus Brožokas* ~ Vincas Bružokas [?]1933-12-11 1v.

Nestiprius rašto įgūdžius rodo ir retkarčiais išlaikyta fonetinė rašyba, pavyzdžiui, prielinksnių ir priešdėlių *už(-)* Kupšys visur (ir nesuduslėjusiose pozicijose) apibendrintai žymėjo *uš*: *us auga* 'užaugo' 1933-12-11 1r, *us dirte* 'uždirbti' 1933-12-11 1v.

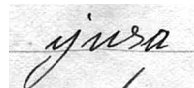
Kupšys 1933 metais nevartojo kai kurių bk rašybai būdingų raidžių: nosinių <ą>, <ę>, <į>, <ų>, ilgujų balsių grafemų <è>, <y>, <ū>, grafemų <č>, <š>, <ž>, t. y. nebuvo perėmęs bk diakritiko formos <˘>.

Tradicinės rašybos bruožų Kupšio laiške beveik nesama. Dvibalsiai [ai], [ei] nuosekliai rašomi digrafais <ai>, <ei>. Tik kartą, matyt, atsitiktinai pavartotas <aij> (*majnerus* ~ mainerius 'angliakasis' 1933-12-11 1r).

Afrikatą [č'] Kupšys žymėjo grafema <c>, pvz., *acu* 'ačiū' 1933-12-11 1r. Garsus [š], [š'] ir [ž], [ž'] atitinkamai Kupšys taip pat žymėjo raidėmis be diakritikų, pvz., *laiska* 'laišką' 1933-12-11 1r, *rasau* 'rašau' 1933-12-11 1r ir *zodu* 'žodžiu' 1933-12-11 1r, 1v. Tik vieną kartą [š'] pažymėtas grafema <ś>: *śimtas* 'aš' 1933-12-11 1v. Nuosekliau diakritikų virš <c>, <s> ir <z> (<z>) Kupšys 1933 metais nerašė.

Kupšys savitai, kaip ir Terbokai, žymėjo garsą [j], t. y. brėžė grafemą <y> su tašku

(žr. 3 paveikslą). Kupšio brėžta raidė (perrenkant tekstą žymėta digrafu <ij>) gali būti interpretuota ir kaip didžiosios <J> variantas, t. y. mažoji <j> brėžta taip, kaip ir didžioji, užriečiant raidės viršūnelę. Labai panašiai <j> traktavo ir brėžė telšiškiai Terbokai (plg. 4 paveikslą).

3 paveikslas. Kupšio brėžta <ij>, 1933-11-12 1r

4 paveikslas. Terbokų brėžta <ij>, 1913-04-24 1v

Kupšys nevartojo grafemos <v>, tiek balsius [u], [u-], tiek priebalsį [v], [v'] žymėjo ta pat grafema <u>, plg.: *saua* 'savo' 1933-12-11 1r, *uesai* 'visai' 1933-12-11 1r ir *ruma* ~ rūmą 'kambarį' 1933-12-11 1r, *us dare* 'uždarė' 1933-12-11 1r. <u> grafemos vartoseną balsiams [u], [u-] ir priebalsiui [v], [v'] žymėti aptinkama, pavyzdžiui, šeštąjį dešimtmetį rašytuose vilniškio J. S. laiškuose⁵⁸.

Raidė <w> lietuviškoje leksemoje pavartota tik kartą, greičiausiai atsitiktinai (*weno* 'vienu' 1933-12-11 1v), Kupšys ją brėžė tik angliškose leksemose, pvz., *west wirginia* ~ West Virginia 1933-12-11 1v). Tad kretingiškis aiškiai diferencijavo <w> vartoseną, į savąją lietuvių rašomosios kalbos abėcėlę jos „neįtraukė“.

Skirtingai nei Terbokų ar Zykaus laiškuose, Kupšio raštingumo įgūdžius veikė anglų kalba. Kaip rodo ilgosios nuleistinės <z>, taip pat dvigubos <w> rašyba, Kupšys rašyti greičiausiai pramoko jau gyvendamas emigracijoje (kitai nei Zykus ir greičiausiai Terbokai). 1933 metais rašytame Kupšio laiške kiek ryškesnė ir anglų kalbos įtaka, į kurią orientuoja su angliakasio ir emigranto kasdienybėje sietini anglų kalbos skoliniai, pvz., *maina* 'kasykla', *rūmas* 'kambarys',

maineris ‘angliakasys’, *ant bordos* ‘nuomotis’. Kaip ir Terbokų atveju, Kupšio rašybai taip pat būdingas heterografiškumas, t. y. rašydamas jis nesistengė orientuotis į rašybos normas ar konvencijas, nes jų greičiausiai nežinojo. Vadinasi, Kupšio laišką galima laikyti emigracijoje suformuoto *liaudiškojo raštingumo* atspindžiu.

Išvados

XIX ir XX amžių sandūroje pagausėjusi lietuvių emigracija į kitus kraštus paspartino lietuviškos epistoliarinės komunikacijos sklaidą. Laiškas tarp pramokusiųjų rašyti valstiečių XX amžiaus pirmojoje pusėje išvirtino kaip vienas iš svarbesnių rašytinės komunikacijos žanrų. Straipsnyje analizuotų trijų išeivių laiškų rašyba atskleidžia kelias skirtingas raštingumo patirtis.

Terbokų laiškuose rašymas atsiskleidžia kaip kolektyvinė, o Kupšio laiške kaip individualizuota „rituališka socialinė“ patirtis, glaudžiai susijusi su šnekamosios kultūros tradicija. Tiek Terbokų, tiek Kupšio laiškų rašybos bruožai (skyrybos ženklų nebuvimas, nedėsningas žodžių ribų skyrimas, didžiųjų ir mažųjų raidžių vartoseną, fonetinis rašybos pagrindas, teksto komponavimo rituališkumas) leidžia juos laikyti tipiškais *liaudiškojo raštingumo* pavyzdžiais.

Tradicinės rašybos bruožai (digrafų <aij>, <ay>, <eij>, <ey>, taip pat <aw>, <ew> ir <sz> bei grafemos <w> vartoseną) Terbokų laiškuose rodo, kad jų raštingumo patirtys suformuotos dar gimtinėje. Į bendrinės rašomosios kalbos normas 1911 ir 1913 metais emigracijoje gyvenę Terbokai nesiorientavo. Heterografinės laiškų ypatybės atskleidžia, kad raštas Terbokams nebuvo kasdienė veikla, todėl ir seniau įgyti rašto įgūdžiai gyvenant emigracijoje

nepasikeitė. Terbokai greičiausiai rašė taip, kaip buvo išmokę iš maldaknygių ar daraktorinėse mokyklose.

Kupšio rašto įgūdžiai, skirtingai nei Terbokų ar Zykaus, suformuoti emigracijoje. Tai rodo ilgosios nuleistinės <3> (būdingos emigracijoje išmokusiems rašyti lietuviams), taip pat dvigubos <w> rašyba, laiške nevartojamos tradicinei rašybai būdingos grafemos ar digrafai. Kupšio raštingumo patirtį lėmė gyvenamoji socialinė ir kalbinė aplinka: laiške gausiau vartojami su angliakasio kasdienybe susiję anglų kalbos skoliniai.

Zykaus laiškai atspindi individualizuotą ir į rašomosios kalbos normas labiau orientuotą rašymo patirtį. Laiškuose ryškėja du rašybos klodai: tradicinės ir bk rašybos įtaka. Į tradicinę rašybą Zykaus laiškuose orientuoja digrafų <aj>, <ej>, <cz>, <sz> vartoseną, <ie> rašyba tarmės ir bk garsui [e] žymėti. Bendrinės kalbos įtaką rodo chronologiškai padažnėjęs digrafų <ai> ir <ei> rašymas, raidžių <č>, <š> ir <ž> vartoseną, <y> rašyba tarmės ir bk garsui [i] žymėti. Zykaus raštingumo patirtis formavo tiek to meto spauda (tai rodo stiprėjanti bendrinės rašomosios kalbos įtaka), tiek daraktorinėje (į tai orientuoja tradicinės rašybos bruožai) ir/ar valdinėje mokykloje (į tai orientuoja rusų kalbos rašybos bruožai) įgyti rašymo įgūdžiai.

Nuorodos:

- 1 Vincent David. *The Rise of Mass Literacy. Reading and Writing in Modern Europe*, Cambridge: Polity, 2000, p. 1.
- 2 Ragauskienė Raimonda, Ragauskas Aivas. *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems. Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės moterų korespondenciją*, Vilnius: Vaga, 2001, p. 28; Ivanauskaitė Vita. Folklorinė laiško paradigma, *Tautosakos darbai*, 2007, XXXIII, p. 135; Kubilius Vytautas. Laiškas, *Lietuvių*

- literatūros enciklopedija*, redagavo V. Kubilius, V. Rakauskas, V. Vanagas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 264.
- ³ Ivanauskaitė Vita. Folklorinė laiško paradigma, *ten pat*, p. 134.
 - ⁴ Išskyrus keletą ankstesnių straipsnio autorės tyrimų, žr. Tamošiūnaitė Aurelija. Asmeninė kalba: laišakai šiaurės panevėžiškių patarme, *Archivum Lithuanicum*, 2008, nr. 10; Tamošiūnaitė Aurelija. Tarmė, bendrinė kalba ir raštingumas: trys asmeniniai laišakai, *Archivum Lithuanicum*, 2009, nr. 11; Tamošiūnaitė Aurelija. Viena kalba – dvi abėcėlės: kirilika ir lotyniška abėcėle rašyti Petro Survilo laišakai, *Archivum Lithuanicum*, 2010, nr. 12; Tamošiūnaitė Aurelija. *Lietuvių bendrinės kalbos priėmimo pradžia: tarmės ir bendrinės kalbos santykis asmeniniuose laiškuose* (daktaro disertacija, rankraštis), Čikaga, 2011.
 - ⁵ Elspaß Stephan. A twofold view ‘from below’: New perspectives on language histories and historical grammar, *Germanic Language Histories ‘from Below’ (1700–2000)*, edited by Stephan Elspaß, Nils Langer, Joachim Scharloth, Wim Vandenbussche, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2007; Blommaert Jan. *Grassroots Literacy: Writing, identity and voice in Central Africa*. London, New York: Routledge, 2008; Lyons Martin. A New History from Below? The Writing Culture of European Peasants, c. 1850 – c. 1920, *White Field, Black Seeds: Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century*, ed. by Anna Kuismin and M. J. Driscoll, Helsinki: Finnish Literary Society, 2013.
 - ⁶ Pranciškonos ir Juozapo Terbokų bei Igno Kupšio skaitmeninės laišku kopijos, perrašai saugomi *Asmeninės lietuvių rašomosios kalbos duomenų bazėje (AKdb, žr. www.musulaiskai.lt)*. Terbokų laišku originalai saugomi Balzeko lietuvių kultūros muziejuje Čikagoje (be signatūros). Igno Kupšio laiško originalas saugomas Robert Bailey asmeniniame archyve, St. Louis mieste, Misūrio valstijoje, JAV. Prano Zykaus laišku rankraščiai saugomi LLTIB rankraštyne, signatūra f. 2–1581. Išsamesnę čia minimų autorių laišku kalbos analizę žr. Tamošiūnaitė Aurelija. *Lietuvių bendrinės kalbos priėmimo pradžia: tarmės ir bendrinės kalbos santykis asmeniniuose laiškuose* (daktaro disertacija, rankraštis), Čikaga, 2011.
 - ⁷ Markelis Daiva. Talking Through Letters. Collaborative Writing in Early Lithuanian Immigrant Life, *Lituanus*, 2004, nr. 50 (4); Markelis Daiva. ‘Every Person Like a Letter’: The Importance of Correspondence in Lithuanian Immigrant Life, *Letters across Borders. The Epistolary Practices of International Migrants*, edited by Bruce S. Elliott, David A. Gerber, and Suzanne M. Sinke, New York: Palgrave Macmillan, 2006, p. 108; Ivanauskaitė Vita. Folklorinė laiško paradigma, *Tautosakos darbai*, 2007, XXXIII, p. 135.
 - ⁸ Markelis Daiva. ‘Every Person Like a Letter’: The Importance of Correspondence in Lithuanian Immigrant Life, *Letters across Borders. The Epistolary Practices of International Migrants*, edited by Bruce S. Elliott, David A. Gerber, and Suzanne M. Sinke, New York: Palgrave Macmillan, 2006, p. 108.
 - ⁹ *Ten pat*, p. 113.
 - ¹⁰ Thomas William I., Znanięcki Florian. *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an Immigrant Group. Volume I. Primary-Group Organization*, Boston: The Gorham Press, 1918, p. 303.
 - ¹¹ Yokoyama Olga. Linguistic features of the texts, *Olga. T. Yokoyama, Russian Peasant Letters. Texts and Contexts 1*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008, p. 35, 38.
 - ¹² „A social duty of a ceremonial character, and the traditional, fixed form of peasant letters is a sign of their social function“, Thomas William I., Znanięcki Florian. *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an Immigrant Group. Volume I. Primary-Group Organization*, Boston: The Gorham Press, 1918, p. 303.
 - ¹³ Markelis Daiva. ‘Every Person Like a Letter’: The Importance of Correspondence in Lithuanian Immigrant Life, *Letters across Borders. The Epistolary Practices of International Migrants*, edited by Bruce S. Elliott, David A. Gerber, and Suzanne M. Sinke, New York: Palgrave Macmillan, 2006, p. 120.
 - ¹⁴ 1899–1914 m. JAV imigracijos tarnyba užregistravo 252 594 lietuvius emigrantus, žr.

- Aleksandravičius Egidijus. *Karklo diegas. Lietuvių pasaulio istorija*, Vilnius: Versus aureus, 2013, p. 186.
- ¹⁵ Markelis Daiva. 'Every Person Like a Letter': The Importance of Correspondence in Lithuanian Immigrant Life, *Letters across Borders. The Epistolary Practices of International Migrants*, edited by Bruce S. Elliott, David A. Gerber, and Suzanne M. Sinke, New York: Palgrave Macmillan, 2006, p. 112.
- ¹⁶ „The emigrant's journey to America often began in his native village when he read letters from Shenandoah or Mount Carmel. Letters from America were an important stimulus for emigration to the United States“. Fainhauz David. *Lithuanians in the USA: Aspects of Ethnic Identity*, Chicago, Illinois: Lithuanian Library Press, Inc., 1992. p. 13.
- ¹⁷ Markelis Daiva. 'Every Person Like a Letter': The Importance of Correspondence in Lithuanian Immigrant Life, *Letters across Borders. The Epistolary Practices of International Migrants*, p. 112, 113.
- ¹⁸ Tokiu laikytina 1890 metais Tilžėje išleista Endrikio Vendto (Endrik Wendt) *Gromatų skarbnycia*, žr. [Vendtas Endrikis]. *Gromatų Skarbnyczia* wisiems lietuwiszkaje kalba mylintiems ant Pasimokinimo. Sustatyta nū Mokitojo Wendt, Verlag von A. Stahl, Heydekrug, 1890; Druck von H. Post, Tilsit.
- ¹⁹ Čepaitienė Giedrė. *Lietuvių kalbos etiketas: semantika ir pragmatika*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2007, p. 282.
- ²⁰ [Olšauskas Antanas]. RANKWEDIS Gromatų Raszymui. PAMOKINANTI KNYGELE Kaip raszyti gromatas (laiszkus) wisokiuose reikaluose į žmonis wisokių luomų: į giminius, prietelius, pažįstamus, ponus, kunigus, sudžias, urėdnikus ir į patį carą; teipogi meilingi laiszkai jaunikaiczių į merginas ir merginų į jaunikaiczius reikaluose susipažinimo ir apsiwedimo. Užweria sawyje 155 gromatas. CHICAGO, ILL. Kasztais ir Spaustuwia „LIETUVOS“, 924 33rd Street, 1896.
- ²¹ *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba 2. 1862–1904 1(A–P)*, Vilnius: Mintis, 1985, p. 865–866.
- ²² [Keliauninkas Domininkas]. Kaip Rašyti Laiškus Lietuviškoje ir Angliškoje Kalbose. Suprantamas ir tinkamas pamokinimas susirašinėti, apimamas Sąstatą, Rašyseną, Formališkumus ir įvairių Laiškų, Raštų bei Kortų vartojimus. Suredagavo J. Laukis, Chicago, Illinois. Turtu ir Spauda „Lietuvos“, 3252 South Halsted Street, 1909 m. Taip pat žr. Čepaitienė Giedrė. *Lietuvių kalbos etiketas: semantika ir pragmatika*, p. 282.
- ²³ [Križanauskas Tomas]. RANKVEDIS Laiškams Rašyti. ARBA Pamokinimas kaip rašyti Laiškus pas Tėvus, Brolius, Seseris, Draugus, Pačes ir vaikus pasilikusius Lietuvoje. Surinkta iš laiškinių popierių visokių raštinįkų. Eilėmis ir proza, dėl naudos ir palengvinimo Lietuviams Amerike gyvenantiems. Shenandoah, Pa. Turtu ir Spauda T. P. Krizanaucko, 38 E. Centre St., 1911 m.
- ²⁴ [Paltanavičius Mykolas]. MOKINKIMĖS RAŠYTI. KNYGA Mokintis rašyti su paaiškinimais akcentų ir rašto ženklelių. Sutaisė M. Paltanavičia 1909 metuose. SPAUSTUVĖJE M. PALTANAVIČIAUS, 15 MILLBURY STREET, WORCESTER, MASS., p. 19–25, 27–30.
- ²⁵ Tamošiūnaitė Aurelija. *Lietuvių bendrinės kalbos priėmimo pradžia: tarmės ir bendrinės kalbos santykis asmeniniuose laiškuose* (daktaro disertacija, rankraštis), Čikaga, 2011, p. 83.
- ²⁶ Nordlund Taru, Laitinen Lea. Performing identities and interaction through epistolary formulae, *Letter Writing in Late Modern Europe*, ed. by M. Dossena, and G. Del Lungo Camiciotti, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2012, p. 72.
- ²⁷ Elspaß Stephan. *Sprachgeschichte von unten. Untersuchungen zum geschriebenen Alltagsdeutsch im 19. Jahrhundert*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2005, p. 193–196.
- ²⁸ Rutten Gijsbert, van der Wal Marijke. Functions of epistolary formulae in Dutch letters from the seventeenth and eighteenth centuries, *Journal of Historical Pragmatics*, 2012, nr. 13(2), p. 187.
- ²⁹ *Ten pat*, p. 186–187.
- ³⁰ Biber Douglas, Finegan Edward. Drift and the Evolution of English Style: A History of Three Genres, *Language* 1989, nr. 65(3); Koch Peter, Oesterreicher Wulf. Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit

- und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte, *Romanistisches Jahrbuch*, 1985, nr. 36.
- ³¹ Tamošiūnaitė Aurelija. *Lietuvių bendrinės kalbos priėmimo pradžia: tarmės ir bendrinės kalbos santykis asmeniniuose laiškuose* (daktaro disertacija, rankraštis), Čikaga, 2011, p. 42–43; Tamošiūnaitė Aurelija. Laiškų duomenų bazės, tekstynai ir duomenynai: užsienio perspektyva, *Archivum Lithuanicum*, 2012, nr. 14, p. 396.
- ³² Hull Glynda A., Hernandez Gregorio. Literacy, *The Handbook of Educational Linguistics*, edited by Bernard Spolsky, Francis M. Hult, Blackwell Publishing, 2008, p. 332; Gerbault Jeannine. Pedagogical Aspects of Vernacular Literacy, *Vernacular Literacy. A Re-Evaluation by members of The International Group for the Study of Language Standardization and the Vernacularization of Literacy (IGLSVL)*, edited by Andrée Tabouret-Keller, R. B. Le Page, Penelope Gardner-Chloros, and Gabrielle Varro, Oxford: Clarendon Press, 1997, p. 145.
- ³³ Barton David, Hamilton Mary. Literacy practices, *Situated Literacies: Reading and Writing in Context*, ed. by David Barton, Mary Hamilton and Roz Ivanič, London, New York: Routledge, 2000, p. 7.
- ³⁴ *Ten pat*, p. 10.
- ³⁵ Blommaert Jan. *Grassroots Literacy: Writing, identity and voice in Central Africa*, London, New York: Routledge, 2008, p. 4.
- ³⁶ *Ten pat*.
- ³⁷ *Ten pat*, p. 5.
- ³⁸ *Ten pat*, p. 7; Lyons Martin. A New History from Below? The Writing Culture of European Peasants, c. 1850 – c. 1920, *White Field, Black Seeds: Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century*, ed. by Anna Kuismin and M. J. Driscoll, Helsinki: Finnish Literary Society, 2013, p. 14.
- ³⁹ Blommaert Jan. *Grassroots Literacy: Writing, identity and voice in Central Africa*, London, New York: Routledge, 2008, p. 7.
- ⁴⁰ *Ten pat*, p. 7–8.
- ⁴¹ Vandenbussche Wim. ‘Lower class language’ in 19th century Flanders, *Multilingua*, 2007, nr. 26, p. 283; Elspass Stephan. ‘Everyday language’ in emigrant letters and its implications for language historiography – the German case, *Multilingua*, 2007, nr. 26, p. 152.
- ⁴² Vandenbussche Wim. ‘Lower class language’ in 19th century Flanders, *ten pat*, p. 288.
- ⁴³ Tamošiūnaitė Aurelija. Asmeninė kalba: laiškai šiaurės panevėžiškių patarme, *Archivum Lithuanicum*, 2008, nr. 10; Tamošiūnaitė Aurelija. Tarmė, bendrinė kalba ir raštinumas: trys asmeniniai laiškai, *Archivum Lithuanicum*, 2009, nr. 11; Ernst Gerhard. Zwischen Alphabetisierung und ‚frainçais populair écrit‘. Zur Graphie privater französischer Texte des 17. un 18. Jahrhunderts, *Sociolinguistica*, 1999, nr. 13; Fairman Tony. English Pauper Letters 1800–34, and the English Language, *Letter Writing as a Social Practice*, ed. Davis Barton and Nigel Hall, Philadelphia: John Benjamin Publishing Company, 2000; Yokoyama Olga. Linguistic features of the texts. *Olga T. Yokoyama, Russian Peasant Letters. Texts and Contexts 1*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008.
- ⁴⁴ Tamošiūnaitė Aurelija. *Lietuvių bendrinės kalbos priėmimo pradžia: tarmės ir bendrinės kalbos santykis asmeniniuose laiškuose* (daktaro disertacija, rankraštis), Čikaga, 2011, p. 35–36.
- ⁴⁵ *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904* (prieiga per internetą: <http://www.spaudos.lt/DBaze/Straipsniai/Frames.htm?5709>, žiūrėta 2013-12-10), įrašo numeris 5709 (toliau – LKD).
- ⁴⁶ Venckienė Jurgita. *Lietuvių bendrinės kalbos pradžia: idėjos ir jų sklaida (1883–1901)* (daktaro disertacija, rankraštis), Vilnius, 2007, p. 157, 158.
- ⁴⁷ *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904* (prieiga per internetą: <http://www.spaudos.lt/DBaze/Straipsniai/Frames.htm?5709>, žiūrėta 2013-12-10), įrašo numeris 5709.
- ⁴⁸ *Lietuvių pavardžių žodynas 2*, L–Ž, Aleksandras Vanagas, Vitalija Maciejauskienė, Marytė Razmukaitė, ats. red. A[leksandras]. Vanagas, Vilnius: Mokslas, 1989.
- ⁴⁹ *Ten pat*, p. 1037, 1038.
- ⁵⁰ Digrafu <j> Terbokų laiškuose transkribuotas jų žymėtas <y> su tašku.
- ⁵¹ Tamošiūnaitė Aurelija. *Lietuvių bendrinės kalbos priėmimo pradžia: tarmės ir bendrinės kalbos santykis asmeniniuose laiškuose*

- (daktaro disertacija, rankraštis), Čikaga, 2011, p. 117–118, 348–349, 383–384.
- ⁵² Markelis Daiva. 'Every Person Like a Letter': The Importance of Correspondence in Lithuanian Immigrant Life, *Letters across Borders. The Epistolary Practices of International Migrants*, p. 114.
- ⁵³ Rastuose Igno Kupšio dokumentuose gimimo vieta nenurodyta, tačiau 1918 metais pas Igną atvyko brolis Antanas. Jo gimtąja vieta Kanados ir JAV sieną kirtusiųjų sąrašė nurodyta Kretinga; žr. Keleivių, prašančių kirsti JAV sieną iš užsienio teritorijos, sąrašas, Montrealis, Kanada, 1918 metų rugpjūtis, *Sienų kirtimai: iš Kanados į JAV 1895–1956 [Border Crossings: From Canada to U.S., 1895–1956]* [internetinė duomenų bazė], Provo, UT, USA: Ancestry.com Operations, Inc., 2010, mikrofilmo serijos nr. M1 464, mikrofilmo sąrašo nr. 314 (www.ancestry.com, žiūrėta 2013-12-10).
- ⁵⁴ *Pirmojo pasaulinio karo šauktinių registracijos kortelės, 1917–1918 [World War I Draft Registration Cards, 1917–1918]* [internetinė duomenų bazė], Provo, UT, USA: Ancestry.com Operations Inc, 2005, mikrofilmo sąrašo nr. 1614365, kortelės nr. 4860 (www.ancestry.com, žiūrėta 2013-12-10).
- ⁵⁵ *Keturioliktasis JAV gyventojų surašymas 1920: Hillsboras, Montgomeris, Ilinojus [Fourteenth Census of the United States, 1920: Hillsboro, Montgomery, Illinois]* [internetinė duomenų bazė], Provo, UT, USA: Ancestry.com Operations Inc, 2010, mikrofilmo nr. T625_394, 3B (www.ancestry.com, žiūrėta 2013-12-10).
- ⁵⁶ *Socialinio draudimo mirties rodyklės [Social Security Death Index]* [internetinė duomenų bazė], Provo, UT, USA: Ancestry.com Operations Inc, 2010 (www.ancestry.com, žiūrėta 2013-12-10).
- ⁵⁷ Plg. kitų emigracijoje pramokusių rašyti autorių rašybą, žr. Tamošiūnaitė Aurelija. *Lietuvių bendrinės kalbos priėmimo pradžia: tarmės ir bendrinės kalbos santykis asmeniuose laiškuose* (daktaro disertacija, rankraštis), Čikaga, 2011, p. 283–284, 394, 402.
- ⁵⁸ Tamošiūnaitė Aurelija. Tarmė, bendrinė kalba ir raštingumas: trys asmeniniai laišakai, *Archivum Lithuanicum*, 2009, nr. 11, p. 331.

Aurelija TAMOŠIŪNAITĖ

APPROACHING LITERACY: SEVERAL SOCIOLINGUISTIC PROFILES OF LITHUANIAN EMIGRANTS AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

Increasing emigration from Lithuania to the North and South Americas at the turn of the twentieth century fostered the spread of letter writing practices among the ordinary Lithuanians. Emerging letter writing and reading practices became socially embedded in peasants' everyday life, and they helped to shape their *vernacular literacy practices*.

This paper deals with the linguistic analysis of five letters written by three emigrant writers (Pranas Zyklus, Pranciškona ir Juozapas Terbokas, Ignas Kupšys) at the beginning of the twentieth century by focusing on the

correlations between literacy and orthography. Several vernacular literacy practices employed by emigrant writers were highlighted in the paper.

The polyphonic nature of Terbokas's letters points to the collective writing practices employed by ordinary writers at that time, while Kupšys „individualized“ orthographic practices and borrowings from English indicate that his literacy practices were shaped by his everyday life as a miner. Terbokas's and Kupšys writing manifest the features typical for *grassroots writing*, namely, *heterography*

(inconsistent spelling or use of lower and upper case letters, preference of phonetic spelling, erratic punctuation, etc.) and *formulaic* (ritualized) writing.

Zyklus relationship to writing and literacy was different from Terbokas and Kupšys. Zyklus' orthography was shaped by both-traditional, or pre-standard, and standard-orthographic practices. Thus, different from Terbokas and Kupšys, Zyklus was trying to ad-

here to the writing norms. Analysis of Zyklus letters reveal the influences of institutional literacy practices, i.e. features of pre-standard orthography reflect the traces of the illegal schooling, while the use of Russian, as well as adoption of Russian handwriting norms point to the official schooling (in Russian). Features of standard orthography most probably indicate the growing influence of the orthographic practices employed in Lithuanian press.